

Анастасія Бортникова

## ФЕНОМЕН "GENIUS LOCI" У ПРИРОДНОМУ Й КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ

*Зорієнтованість дослідницьких інтенцій на вияв унікальності, збереження й популяризацію природного й культурного ландшафту малої батьківщини через посередництво ціннісно маркованої, природо- й культурозбережної туристичної діяльності дає підстави авторові для впровадження поняття "genius loci" до наукового інструментарію туризмології. Предметом дослідження в межах статті є розвиток феноменологічного розуміння "genius loci" та його актуалізація у природному й культурному ландшафті малої батьківщини в контексті філософії туризму.*

**Ключові слова:** "genius loci" (дух місця), туризмологія, філософія туризму, мала батьківщина, природний і культурний ландшафт.

### **Bortnykova A. Phenomenon "genius loci" in natural and cultural landscape of the small homeland**

*The researcher's intensions aimed at the detection of unique, conservation and popularization of natural and cultural landscape of the small homeland through value marked, nature- and culturesaving tourism activities give the author grounds to introduce the "genius loci" concept to the scientific instruments of tourismology. The subject of the article is the development of phenomenological understanding of "genius loci" and its actualization in natural and cultural landscape of the small homeland in the context of philosophy of tourism.*

**Key words:** genius loci (place spirit), tourismology, philosophy of tourism, small homeland, natural and cultural landscape.

### **Бортникова А. Феномен "genius loci" в природном и культурном ландшафте малой родины**

*Ориентированность исследовательских интенций на выявление уникальности, сохранение и популяризацию природного и культурного ландшафта малой родины посредством ценностно маркированной, природо- и культурсберегающей туристической деятельности дала основания автору для введения понятия "genius loci" в научный инструментарий туризмологии. Предметом исследования в рамках статьи является развитие феноменологического понимания "genius loci" и его актуализация в природном и культурном ландшафте малой родины в контексте философии туризма.*

**Ключевые слова:** "genius loci" (дух места), туризмология, философия туризма, малая родина, природный и культурный ландшафт.

*"Genius loci" (лат. дух місця) – неловима духовна характеристика, яка насичує й одухотворяє те чи інше місце, зумовлюючи його унікальність і визначаючи його стан у загальному порядку речей*  
**Петро Вайль**

Подорожуючи, ми дошукуємось у вигляді відвідуваних місць якихось особливих рис, що формують неповторність образу, зумовлюють унікальність вражень, – і дослуховуємось до себе, прагнучи відчутти й пізнати "дух" країни, міста, краєвиду. І, здається, ця невидима духовна характеристика мало залежить від значущості й "розкрученості" туристичного об'єкта: цей дух або є, або його нема. Надто часто – "нема": занепадає локальний культурний світ з усіма формами його прояву (ландшафтом, побутом, стереотипами поведінки тощо), десемантизована й десакралізована земля вмирає. А разом нею вмирають і специфічний дух місцевості – його "genius loci", – і сама культурна пам'ять. Проте незламне бажання людини знати своє коріння, відчувати неперервність "зв'язку часів" змушує її ворушити минуле, повертати забуті імена, вивчати історію свого краю, міста. І повсякчас переконуємось, що "genius loci" не так легко знищити – на те він і дух, щоб зберегти якісь глибинні потенції самозбереження, що змушують нас вивчати майже забуте й відновлювати майже втрачене. "Духовність", "культурна ідентичність", "спадкоємність", "мала батьківщина", "рідний край", "отчий дім" – ось ті поняття, які ресемантизуються внаслідок прояву креативної функції "genius loci" – глибокої сакральної структури, що є результатом синтезу природи, культури й людської духовності. "Genius loci" починає шукати нових форм існування.

Феномен "genius loci" відомий з античних часів і використовується в різних сферах гуманітарного знання: філософії, культурології, літературознавстві, етнології, релігієзнавстві тощо. У наукових дослідженнях, як і в текстах художньої літератури чи нарисах мандрівників, до нього звертаються, прагнучи створити глибокий, змістовно й духовно насичений образ певного специфічного локалу: образу міста,

села, унікального куточка природи, етнокультурного регіону, малої батьківщини. До міфологічного змісту та філософсько-релігійнознавчих аспектів розуміння феномену “genius loci” зверталися М. Еліаде, Т. Зелінський, О. Лосєв, Р. Оніанс, Р. Отто, В. Розанов, В. Топоров та ін. Філософсько-естетичний підхід до осмислення поняття “genius loci” як виняткового рівня творчої обдарованості людини пов’язаний з іменами К. Гельвеція, Д. Дідро, І. Канта (природа формує естетичну картину світу, в якій головну роль одержує людина-геній). Концептуалізації поняття набуло у творчості І.-Г. Гердера (“Ідеї до філософії історії людства”) в контексті цілей, яких прагне людина: істина, краса, любов. Феноменологічна традиція з’ясування взаємин людини з ландшафтом усталюється у працях Г. Башляра, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Е. Кассіра, П. Сартра та ін. Висвітлення тих чи інших аспектів прояву феномену “genius loci” конкретизується в дослідженнях К. Геснера (причини присутності божества у певних місцях), К. Ріттера (людина як дзеркало території), А. Гумбольдта (духовний вплив ландшафту на людину), О. Герцена (місце як живий організм), В. Лі (дружба з “genius loci”), М. Анциферова (“душа міста”) тощо. Новим поштовхом до актуалізації феномену “genius loci” стала однойменна праця К. Норберга-Шульца” [11] – дослідження феноменології місця як гармонійних стосунків між архітектурою й ландшафтом з наданням першості ціннісному ставленню до природи. Такий підхід став предметом активного обговорення, яке й викристалізувало проблему “genius loci” як комплексне осягнення “відносин людини й місця-простору, що містить знаки контексту минулого, які підлягають інтерпретації з метою інтеграції у контекст сьогодення й майбутнього, щоб сприяти розумінню цілісного образу культури” [4, с. 9–10].

Загальна зорієнтованість наших дослідницьких інтенцій на виявлення унікальності, збереження й популяризацію природного й культурного ландшафту малої батьківщини та гармонізацію стосунків людини з довкіллям через посередництво ціннісно маркованої, природо- й культурозбережної туристичної діяльності дає нам підстави для впровадження поняття “genius loci” до наукового інструментарію туризмології. Предметом нашого дослідження в межах цієї статті є розвиток феноменологічного розуміння “genius loci” та його актуалізація у природному й культурному ландшафті малої батьківщини в контексті філософії туризму.

Зв’язок людини з місцем її проживання, як зауважував видатний популяризатор ідеї “genius loci” П. Вайль, – загадкова, але очевидна, безперечна, але таємнича. Відає нею відомий древнім “genius loci” – геній місця, що пов’язує інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальною середовищем. “Genius loci” (геній місця) – латинський крилатий вислів на позначення доброго генія, духа-покровителя місця, що опікувався кожним куточком землі, кожною будівлею чи спорудою. Термін зустрічається у Вергілія в “Енеїді”: “...і тут з пресвятого найглибшого місця / Вуж вилізає великий, слизький, із сьома обручами... Еней остовпів з того дива. / Той же, у довгому звої, повзе поміж чаши і легкі / Келихи, й жертви поївши, без перешкод у могилу / Глибоко лізе і залишки жертви на ній покидає. / Цим заохочений, жертву він батькові далі приносить, – / Хто це, не знає, чи дух цього місця, чи батьків слуга” (Енеїда. V 84-95; перекл. М. Білика). Вираз “genius loci” спочатку застосовувався переважно для позначення зв’язку топосу та його духовної частини: “Nullus enim locus sine genio est” (немає місця без генія) – пише Сервій у коментарях до Вергілія (I, 302). Римські автори згадують про генія місця поряд з міфічними істотами дикого й домашнього світу.

Нові мотиви для активізації інтересу до феномену “genius loci” в останній чверті ХХ ст. були віднайдені в контексті філософування на теми архітектури, насамперед у працях К. Норберга-Шульца – одного з найбільш знаних і впливових adeptів феноменологічної традиції в сучасній архітектурі, – адже архітектура не може існувати поза місцем. Будівлі не просто створюються для певного місця з набором індивідуальних властивостей, власною історією та духом, – будь-яка споруда таке місце трансформує й перетворює. Цим і зумовлена особлива актуальність сьогодні теми “genius loci” у контексті розвитку “історичних” міст, так само як і при зведенні будівель “на природі”, у відносно вільному від забудови ландшафті: “Цей дух животворить людей і місця, супроводжує їх від народження до смерті й визначає їх характер” [12, р. 45].

Вихідними аспектами людського буття у світі К. Норберг-Шульц вважає ідентифікацію та орієнтацію, позиціонує першу як основу почуття приналежності людини, а другу – як підґрунтя для її прагнення та здатності фігурувати як “homo viator”, що теж є частиною людської природи (пор. у феноменології місця І-Фу Туана: “людські істоти потребують і місця, і простору. Життя людини – це діалектичне коливання між безпечним притулком та пригодою, прив’язаністю та свободою” [13, р. 194–206]). Ідентифікація себе з місцем – це насамперед відкритість характерові, душі цього місця – “genius loci”. По суті, завдання архітектури К. Норберг-Шульц зводить до засобу візуалізації “генія місця”, а завдання архітектора – до створення значущих місць. Тим самим він прагне допомогти людині жити [11, р. 5], а духові місця – зберегти себе, знову й знову проявляючись у нових, але гармонійних локалу формах. По суті, архітектор повинен не тільки осягнути “genius loci”, а й бути ним, – така транспозиція функцій духа-охоронця місця на видатну особистість, що яскраво репрезентує місце, загалом досить поширена в сучасних гуманітарних дослідженнях (І. Кант – “genius loci” Кенігсберга, Л. Толстой – Ясної Поляни тощо), відкриваючи й нові горизонти для туризмології.

У площині феноменології архітектури К. Норберг-Шульц розробляє ідеї “екзистенційного простору”, метод феноменологічного аналізу міського простору, популяризує й розвиває концепцію “genius loci” – під безпосереднім впливом феноменологічних праць Г. Башляра, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, Е. Кассіра, П. Сартра та ін. Феноменологія, як відомо, замислювалася як “повернення до речей”, на противагу абстракціям і умовиводам “наукових” концепцій, які в пошуках “об’єктивного” знання “абстрагуються” від даного, втрачаючи при цьому повсякденний життєвий світ [10, р. 3–10], а місце – тотальність складної природи – не може бути описане за допомогою аналітичних наукових процедур. Тому звернення до феноменології К. Норберг-Шульц розглядає як вихід із глухого кута для архітектури. Розглядаючи феномен “genius loci” в історичній площині, він зауважує, що стародавня людина, переживаючи навколишнє середовище як богоодкровення, “зрозуміла екзистенційну необхідність” діяти згоди з “духом” тієї місцевості, де вона проживала [12, р. 45], а тому “захистити та зберегти “genius loci” – значить конкретизувати його єство у все нових історичних контекстах” [11, р. 18].

Продовжувачем ідей К. Норберга-Шульца, за його ж визнанням, став Л. Кан – відомий американський архітектор естонського походження, який сприймав архітектуру насамперед крізь призму місця, що чудово ілюструється тим традиційним питанням, з яким він звертався до замовника: “Яким хоче бути ваш дім?”. Концепцію “genius loci” Л. Кан формулював у своїх власних термінах, апелюючи до ідей епохи Відродження та під впливом філософських і мистецтвознавчих рефлексій архітектурних шедеврів того часу, насамперед храмових споруд, які віддзеркалювали духовний зв’язок між мікрокосмом людини й макрокосмом Бога. Архітектор і мислитель, Л. Кан завжди прагнув “створювати форми та простори, що долають повсякденність і тимчасовість сприйняття у пошуках вічних істин, досконалості й божественності” [5]. А загалом аналітична феноменологія архітектури, яка успадкувала глибокий інтерпретативний вимір у формі герменевтики, передбачає відкритість не тільки до сфери чуттєвого, а й до потенційного одкровення істини. Ця архітектура прагне відшукувати за зовнішнім розмаїттям форм їх стійкі просторові інваріанти, протоформи, глибинні структури, апріорні схеми, типи.

Ідеї феноменології архітектури К. Норберга-Шульца знайшли відгук серед його колег, зокрема у К. Дея – скульптора й архітектора, прихильника ідей архітектури “співучасті”: апелюючи до давньокитайської традиції, де території з гармонійним поєднанням ознак визначалися як джерело сил фізичного й душевного здоров’я [3, с. 116], і закликаючи до діалогу з довіллям [3, с. 81], К. Дей зауважує, що “гармонія оточення – аж ніяк не розкіш. Наше оточення являє собою каркас, який непомітно модулює, організовує й забарвлює саму повсякденність. Гармонійність оточення дає опору й зовнішній, суспільний, і внутрішній або особистісній гармонії” [3, с. 97]. Тут ідеться не стільки про дух, як про душу місця та загалом “про ту саму атмосферу або характер локальності, який вимагає від архітектора особливий природної чуйності та професійної освіченості” [5]. Цитована праця К. Дея (а точніше, її російський переклад) надзвичайно активізувала філософсько-архітектурні пошуки “genius loci” на східнослов’янському просторі (насамперед у площині історичних міст, садів і парків, “дворянських гнізд”), хоча загалом це поняття стає популярним у найрізноманітніших сферах вітчизняної культури з кінця 1980-х рр. ХХ ст., і особливо – в дослідженнях тартусько-московської семіотичної школи.

У процесі освоєння природного простору людина повсякчас семантизує його, наповнює знаками та значеннями. Локуси – географічно визначені місця – у текстах культури прирастають значеннями, символізуються, перетворюються на особливі топоси (д.-гр. “τόπος” – букв. “місце”; перен. “тема”, “аргумент”), образи яких, міфологізуючись, часто далеко відходять від дійсності, що їх породила. У цьому плані В. Топоров розрізняв простір та місце, яке “передбачає задум і, отже, цілеспрямованість та настанову” [9, с. 27]. Ю. Лотман та Б. Успенський у спільній статті “Миф – Імя – Культура” зазначали, що міфологічному простору властивий “клаптевий” характер, а міфологічному світові – специфічне міфологічне розуміння простору: “він подається не у вигляді ознакового континууму, а як сукупність окремих об’єктів, що мають власні імена” [7, с. 73]. Із плином часу додатковому означенню підлягали вже не тільки первинні, природні ознаки, а й вторинні – вироблені чи переосмислені культурою. В одних випадках природа, виступаючи лише в ролі натхненника, зберігала власний простір, в інших – він трансформувалася в “культурний”, незалежно від аксіології тих змін, що відбувалися в ньому, – досить, щоби там поселився “genius loci”, дух цього місця: якщо простір певним чином усвідомлюється, западає в історичну пам’ять, осмислюється як пов’язаний з тою чи іншою значною подією, видатною особистістю, то він віднаходить свою змістову основу, наповнює мову культури, формуючи просторовий код, що підлягає декодуванню.

З іменами Ю. Лотмана й В. Топорова пов’язані основоположні ідеї у площині досліджень “тексту міста” (насамперед на прикладі Петербурга, а потім інших історичних міст), де Дух місця глибоко й міцно вкорінений у кожному камені, кожному будинку, кожній вулиці та сквері. Це – пам’ять міста, сплетена з подій далекого минулого, сучасних турбот та мрій про майбутнє. Варто зауважити, що, по суті, місто виступає як культурний текст зі своєю мовою вже на початку ХХ ст. – у працях петербурзького культуролога, історика та краєзнавця М. Анциферова [1]: якщо ми можемо зрозуміти цю мову, то



можемо й прочитати цей текст, а щоб познайомитися з містом, потрібно розкрити його душу – “genius loci”. Що ж до пошуків у царині принципів дослідження просторових образів, то М. Анциферов пропонує поглянути на них крізь призму художнього тексту (“genius loci відкривається нам у переживанні образу Петербурга в російській художній літературі” [1, с. 45]), вважаючи, що феноменологічний погляд на місце притаманний літературі а ргіогі, бо художнику “доступне цілісне бачення міста, яке може привести до з’ясування його смислу” [1, с. 47]. Інша річ, що тут іще не формулюється поняття міста як тексту: це поняття концептуалізується в семіотичних дослідженнях 70-80 рр. ХХ ст.; водночас М. Анциферов посилається і на своїх попередників у дослідженні “душі місця” – І. Тена, В. Лі та О. Герцена. Апелюючи до висловлення В. Лі: “місця й місцевості <...> діють на нас як живі істоти, і ми вступаємо в дружбу з ними” [6, с. 15], – М. Анциферов підходить до проблеми діалогу людини й місця (“бесіда з душею міста” [1, с. 30]): людина має бути “відкрита для тихого споглядання. В такі хвилини між вами й містом народиться незримий зв’язок, і його genius loci заговорить з вами” [1, с. 38], – лише так нам доступний “досвід осягнення місця” [1, с. 46].

Підкреслюючи складність ландшафтів тих міст, у яких зустрічаються різні культури (культури різних епох, рас тощо), М. Анциферов ввів в обіг поняття “подвійний ландшафт” на позначення їхньої боротьби, пояснюючи таким чином бінарний характер доміант такого міста. Ця ідея набула розвитку й поглиблення в сучасній гуманітарній і культурній географії: модель місця, яке у процесі історичного розвитку перетворюється з “одношарового” матеріального ландшафту в сукупність безлічі автономних пластів з варіативною ієрархією, називають палімпсестом (грец. “παλιμψηστον”, від “πάλιν” – знову та “ψηστός” – зішкребений (лат. “Codex rescriptus”) – пергамент, на якому стерли первісний текст, а поверх нього написали новий) – це метафора, яка репрезентує ландшафт як багатшарову структуру, що складається з елементів, відмінних за часом виникнення та ступенем збереження [8], – і становить значний інтерес для міждисциплінарних досліджень, здійснюваних Російським НДІ культурної та природної спадщини ім. Д. С. Лихачова (Ю. Веденін, Д. Зам’ятін, М. Крилов, О. Лавренова, І. Мітін, Л. Смирнягін та ін.), поряд із проблемами аспатіальності, вернакулярності регіонів, культурних гнізд, провінціології, міста як історично-культурного ландшафту, персоніфікації місцевої культури, регіональної ідентичності як системної сукупності культурних відносин, пов’язаних з поняттям “мала батьківщина” тощо. Як бачимо, дилема права на самовизначення культурних ідентичностей та глобального примусу до універсальності все сміливіше розв’язується на користь культурної ідентичності, яку Є. Бистрицький назвав “останньою підставою всіх інших форм соціальної приналежності людей” [2] і додав, що адекватно сформулювати й вирішувати цю дилему дає змогу апеляція до оновленої теорії суб’єктивності: “Незважаючи на радикальні спроби новітньої філософії позбутися метафізики і, відповідно, трансцендентальної теорії суб’єктивності, оновлені версії останньої наполегливо покладаються в основу досліджень практичної філософії”.

Таким чином, феномен “genius loci” спирається на ідентичність (автентичність) конкретного локусу зі специфічною структурою й сакральним змістом та ціннісне ставлення людини до нього, яке виражається в чуттєвому сприйнятті життєвих форм, способі буття, духовної суті пізнаваних феноменів. Через феномен “genius loci” розкривається механізм зазначених відносин: людина водночас дістає доступ до гармонійного природного компонента й освоює та перетворює природний і культурний простір. Будь-який сакральний природний об’єкт – це “genius loci” – дух місця, “центр світу”, символ території. Тому такі об’єкти (гори, водойми, дерева тощо) є місцями поклоніння, здійснення обрядів і, водночас, елементами культурної спадщини етносів, народів. Вони особливо значущі як місця духовного єднання людини з Природою, прояву неповторної своєрідності локальних культур і тих природних ландшафтів, які цю неповторність породили. У просторі рухаються мандрівники, кожен з яких є транслятором культурної інформації та активним співучасником життя культурного простору. Проте збільшення припливу туристів, як зазначається у Квебекській декларації ІКОМОС про збереження духу місця (жовтень 2008 р.), є одним із серйозних приводів для занепокоєння щодо збереження ландшафтів: хоча туризм може бути корисним у справі збереження культурної спадщини завдяки розвитку інфраструктури й більш глибокому усвідомленню важливості культури й традицій, він усе ж становить загрозу для фізичної, екологічної та соціальної цілісності спадщини.

Наша унікальність – у нас самих: у глибині нашої свідомості, у неповторності нашої природи, у давнині нашої культури, знаки яких ми мусимо навчитися прочитувати. Тому перспективними й туристично привабливими для пробудження культурної своєрідності регіону нам бачаться тільки ті форми, які поєднують сучасні методи й технології проектування з дбайливим ставленням до локальних світів – до “genius loci”

### Література:

1. Анциферов Н. П. “Непостижимый город...”: Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина / Н. П. Анциферов ; сост. М. Б. Вербловская. – Спб. : Лениздат, 1991. – 335 с.
2. Быстрицкий Е. К. Трансцендентальная аргументация и культурная идентичность: доклад на Международ-

ном научном форуме ученых-гуманитариев стран Содружества Независимых Государств и Латинской Америки “Глобализация. Культура. Человек” (Буэнос-Айрес, 23-26 августа 2011 г.) [Электронный ресурс] / Евгений Быстрицкий. – Режим доступа : <http://www.bystrytsky.org/casa11.htm> (18.01.13).

3. Дэй К. Места, где обитает душа (архитектура и среда как лечебное средство) / К. Дэй ; пер. с англ. В. Л. Глазычева. – М. : Лада, 2000. – 280 с.

4. Казначеева Т. А. Понятийный статус концепта “Genius loci” (на материалах истории культуры города Мюнхен): автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Казначеева Т. А. ; Костром. гос. ун-т им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2009. – 29 с.

5. Кияненко К. О феномене, структуре и духе места у К. Норберг-Шульца [Электронный ресурс] / Константин Кияненко // Архитектурный Вестник. – 2008. – № 3 (102). – Режим доступа : <http://archvestnik.ru/ru/magazine/av-3-102-2008/o-fenomene-strukture-i-dukhe-mesta-u-knorberg-shultsa>.

6. Ли В. Италия: Избранные страницы / Вернон Ли ; пер. Е. Урениус, под ред., предисл. П. Муратова. – М. : Изд. Сабашниковых, 1914. – 361 с.

7. Лотман Ю. М. Миф – Имя – Культура / Лотман Ю. М. Успенский Б. А. // Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. – Т. I: Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – С. 58–75.

8. Митин И. И. Палимпсест, место как палимпсест: Материалы к словарю гуманитарной географии // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Отв. ред. и сост. Д. Н. Замятин. – М.: Институт Наследия, 2005. – Вып. 2. – С. 351–353.

9. Топоров В. Н. О понятии места, его внутренних связях, его контексте (значение, смысл, этимология) / В. Н. Топоров // Язык культуры: семантика и грамматика. – М. : Индрик, 2004. – С. 12–107.

10. Norberg-Schulz C. Phenomenon of Place / Christian Norberg-Schulz // Architectural Association Quarterly. – 1976. – № 4. – P. 3–10.

11. Norberg-Schulz C. Genius loci. Towards a phenomenology of architecture / Christian Norberg-Schulz. – New York: Rizzoli, 1980. – 213 p.

12. Norberg-Schulz C. Kahn, Heidegger and the Language of Architecture / Christian Norberg-Schulz // Oppositions. – 1979. – № 18. – P. 29–47.

13. Tuan Yi-Fu. Literature and Geography: Implications for Geographical Research // Humanistic Geography: Prospects and Problems. Ed. Ley Ley and Marwyn Samuels. – Chicago: Maaroufa P, 1978. – P. 194–206.

*Рецензент* – доктор філософських наук, професор, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького **В. В. Молодиченко**